

**ՀԱՅՈՅ ԱՂՎԱՆԻՅ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՆԵՐԻ
ԻՆՏԵՆՏԻՐԱԿԱՆ ԶԵՆՈՍԴՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՆԳԱՄԱՆԵՆԲԸ
(10-ԲԳ ԳԱՐԻ ԱՌԱՋԻՆ ԿԵՄ)**

9-րդ դարում վերականգնված հայկական ինքնուրույն պետականությունը, բշխմամբար տրամադրված արաբա-բյուզանդական քաղաքական մրցակցության պայմաններում, չէր կարող կայուն լինել, քանի որ այն հիմնականում ուղղված էր Հայաստանի քաղաքական մասնատմանն ու թուլացմանը: Արդյունքում՝ պետականության զլուխ կանգնած Բագրատունյաց հարստության թագավորները ստիպված էին պարբերաբար պայքար մղել Հայաստանի հզորացմանը խոչընդոտող բշխմական տերությունների կողմից հովանավորվող կենտրոնախույս ուժերի դեմ: Սակայն, այնուհանդերձ ստեղծվեցին հայկական մի շարք իշխանություններ, որոնք աստիճանաբար ձեռք էին բերում թագավորության կարգավիճակ: Դրանց շարքին էր պատկանում Աղվանքի կամ Հայոց արևելից կողմերի իշխանությունը, որի զլուխ կանգնած Բագրատունիները ևս ձեռք էին բերել թագ կրելու իրավունք, հանձինս Համամ Արևելցու¹:

Քաղաքական այս մասնատումը, բնականաբար, լուրջ վտանգ էր ներկայացնում նաև եկեղեցական հաստատության համար: Սակայն, ինչպես վկայում են պահպանված փաստերը, Հայոց կաթողիկոսությունն իր բոլոր հնարավորություններով շարունակում էր պայքարել Հայոց եկեղեցու ներսում երբեմն դրսևորվող մասնատողական փորձերի դեմ:

902 թվականին վախճանվում է Հովհանն և կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սիմեոն Բ-Շ՝ Աղվանից կաթողիկոսարանի եպիսկոպոսը: Առկա բոլոր աղբյուրները դրականորեն են խոսում Սիմեոն Բ կաթողիկոսի գործունեության վերաբերյալ: Պատմագիրը համառոտակի հետևյալն է նշել. «...առաւել զարդարեաց սպասիւք զՍուրբ խաչն»²:

Ստ.Օրբելյանը Տեր Սիմեոնի մասին հիշատակում է «Տաթևի շրջակա սահմանների «մասին վավերագրի կազմման հետ կապված, որ տեղի է ունեցել»-հայոց երեք հարյուր հիսունհինգ թվականին»³: Սյունյաց հոգևոր թեմի համար պատմական նշանակություն ունեցող այդ փաստաթղթի տակ ստորագրել են. «Ես Հովհաննեսս, Աստծու շնորհիվ հայոց կաթողիկոս, վկա եմ այս անխախտ ու անխափան որոշմանը, որ կայացվեց Սյունյաց մեծ իշխանների կողմից և փաստաթուղթ կնքեցի իմ սովորական մատանիով: Ես Հայոց թագավոր Սմբատ Բագրատունիս, իմ ձեռքով հաստատեցի այս որոշումը և վճռագրի վրա, ներքևում դրոշմեցի իմ թագավորական մատանիս...»: Այնուհետև հիշատակվում են Վասպուրականի Արծրունյաց իշխանների անունները և «Ես՝ աստծո նվաստ ծառա Աղվանքի արքեպիսկոպոս Տեր-Սիմեոնս, վկա եմ այս որոշմանը և իմ մատանիով կնքեցի այս վճռագիրը...»⁴: Ինքն իրեն «արքեպիսկոպոս» ձևով հիշա-

¹ Տես՝ Դ. Ա. Հարությունյան, *Հայաստանը IX-XI դդ.*, Եր., 1959, էջ 31:

² Սովսես Կաղանկատուացի, *Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի*, Եր., 1983, էջ 346:

³ Ատեփանոս Օրբելյան, *Սյունիքի պատմություն*, Եր., 1986, էջ 212:

⁴ Նույն տեղում, էջ 213:

⁵ Նույն տեղում, էջ 214:

տակող կաթողիկոսի վկայությունը, կարծում ենք, ևս բավարար փաստ պետք է ընդունել Աղվանից կաթողիկոսությունը հիշյալ ժամանակաշրջանում Հայոց եկեղեցու ենթակայության տակ գտնվելու մասին:

Սակայն Սիմեոն Բ-ի կաթողիկոսությունը մեծապես մեկ համաձայնագրություն ուներ. նա ձեռնադրությունը ստացել էր իր միայն ենթակա եպիսկոպոսներից և ոչ, ընդունված կարգի համաձայն, Հայոց կաթողիկոսից: Դա էլ, թերևս, պետք է բացատրել երկրում տիրող քաղաքական անբարենպաստ պայմանների թելադրանքով կատարված հարկադրական քայլ, բայց ոչ անջատողական միտում:

Սիմեոն Բ-ն 21 տարի առաջնորդեց կաթողիկոսական աթոռը և 923 թվականին կնքեց իր մահկանացուն: Աղվանից կաթողիկոսական աթոռին տիրացավ Փամիսուփի առաջնորդարանի Տեր Դավիթը (923-929թթ.), որին էլ հաջորդեց Տեր Սահակը (929-948թթ.):

929 թվականից Հայոց Աղվանից կաթողիկոսական աթոռը առաջնորդած Տեր Սահակի մասին և Մ. Դասխուրանցին և Կ. Գանձակեցին որևէ այլ տեղեկություն չեն հաղորդում: Ստ. Օրբելյանը, խոսելով Սյունյաց և Հայոց արևելից եկեղեցական թեմերի հիշյալ շրջանում գոյություն ունեցող հարաբերությունների մասին, նշում է, որ «Աղվանքում Սահակ անունով կաթողիկոս կար, որը հոգևոր սիրով կապված էր Տեր-Հակոբի հետ: Նրանք համախոհներ էին ու միմյանց խիստ մոտ»: Պատմիչը միանշանակորեն դրականորեն է գնահատում երկու հոգևոր թեմերի «խիստ մոտ» հարաբերությունը, ու միաժամանակ ներկայացնելով դրա օբյեկտիվ պատճառները, որևէ ակնարկ չի կատարում հիշյալ թեմերի մերձեցումը վերագրելու որպես Ամենայն Հայոց Աթոռից անջատվելուն ուղղված ձեռնարկում:

Սահակ կաթողիկոսի անունը այնուհետև աղբյուրներում հիշատակվում է՝ կապված Անանիա Մոկացու Հայրապետական գործունեության հետ. «Տեր Անանիա Մոկացին ամս ԻԲ: Ե ում յԱղթամար և Ժ է ում ի Վարազ եկաց»: Իւր Թղթրում չեն յիշում ոչ Աղթամարը ոչ Վարազը և ոչ Արգինան, միայն այսչափն է երևում, որ իւր առաջին հրովարտակը (=կոնդակ), ուղղուած Աղուանց Սահակ կաթողիկոսին, գրել է Գագիկ Արծրունի թագաւորի հաւանութեամբ և խորհրդով, ուրեմն և Վասպուրականում: Յաջորդ տարին մեծնում է Գագիկը (943թ...)»: Ուրեմն Հայոց Հայրապետի առաջին հրովարտակը ուղղված էր Աղվանից Սահակ կաթողիկոսին և գրվել է 942 թվականին:

948 թվականին Սահակ կաթողիկոսին հաջորդեց Գարդման գավառի եպիսկոպոս Տեր Գագիկը, որ աթոռակալեց «տասնչորս տարի. սրա չորրորդ տարում լրացավ Հայոց չորս հարյուր թվականը»: Ինչպես Մ. Դասխուրանցին, այնպես և Կ. Գանձակեցին տարաբախտաբար, Տեր Գագիկի գործունեության վերաբերյալ առանձին տեղեկություններ չեն հաղորդում, որի պատճառով և՛ ստիպված ենք բավարարվել միայն Ստ. Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններով, որոնք որ պահանջում են քննական մոտեցում ունենալ խնդրո առարկա հանդիսացող հարցի կապակցությամբ. քանի որ հիշյալ նույն աղբյուրի մեջ կան հակասական տեսակետներ:

Պատմագիրը նշում է, որ «Սահակից հետո առաջնորդեց նրա եղբայր Գագիկը, որը առավել համարձակ գտնվեց Սյունյաց եպիսկոպոս Հակոբի հետ ու-

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, *Նշվ. աշխ.*, էջ 240:

² Յավելույի պարտի, 1897, փետրուար, էջ 91:

³ Կիրակոս Կանձակեցի, *Հայոց պատմություն*, եր., 1982, էջ 146:

նեցած միաբանական սիրո մեջ»¹։ Իսկ Ամենայն Հայոց Ամանիա Մոկացի կաթողիկոսը գրել է. «...վախճանե՛ր ապա կարծեալ հայրապետն Աղուանից՝ Սահակն կոչեցեալ, և թողոյր փոխանակ ինքեան զհարազատ իւր՝ զԳագիկ՝ նովին թերակատար ձեռնադրութեամբն, զոր ինքն ունէր առանց սրբոյ Լուսաւորչին և մերոյ աթոռակալացն. այդ համեստ և գեղեցկադէմ և չափաւոր հասակաւ»։ Կարելի է նկատել, որ Հայոց Հայրապետը, այնուամենայնիւ, չի թաքցնում իր համակրանքը Աղվանից Գագիկ կաթողիկոսի նկատմամբ, որ նույնպես անօրինական ձեռնադրութիւն ընդունած կաթողիկոսների թվին է պատկանում։

Ահա այսպես, տակավին Հոգևոր եպիսկոպոսից սկսած Աղվանից կաթողիկոսական աթոռին մեկը մյուսի ետևից բազմեցին կաթողիկոսներ, որոնք օրինական ձեռնադրութիւն չէին ստացել Հայոց Հայրապետից։ Պահպանված աղբյուրներում Հայոց արևելից հիշյալ կաթողիկոսների ձեռնադրութիւնը իրենց ենթակա եպիսկոպոսներից զնախատվում է որպէս Հայոց եկեղեցական ընդհանուր օրենքին հակասող երևույթ, քանի որ ընդունված կարգի համաձայն նրանք պետք է ձեռնադրութիւն ստանային Հայոց հայրապետներից, մի կարգ, որ գոյություն ունէր եկեղեցական հաստատութեան հիմնադրման պահից ի վեր։

Արդարև, առաջին իսկ պահից Հայոց արևելից հիշատակված կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակասող ձեռնադրութիւնը պետք է ընդունել որպէս անընդունելի, անգամ դատապարտելի քայլ, քանի որ այն իր հերթին կդառնար արաբա-բյուզանդական կողմերի՝ Հայաստանը քաղաքականապէս մասնատելուն ուղղված քաղաքականութեան իրագործման համար լուրջ խթան։

Հայ ժողովրդի պատմութիւնը շարադրած հայ վարդապետ-պատմաբանները միանշանակորեն սերունդներին ավանդել են այն պարզ ճշմարտութիւնը, որ ազգի հզորութեան աղբյուրը նրա հոգևոր ու բարոյական միասնութեան մեջ է։ Այդ գիտակցությամբ էլ մեր հոգևոր նվիրապետները մշտապես աշխատել են հնարավորինս կայուն պահել ժողովրդի հոգևոր-բարոյական միասնութիւնը անգամ քաղաքական մասնատվածութեան պայմաններում, հիշյալ ասպարեզում ամեն մի, թեկուզ աննշան խախտում որակելով որպէս դավաճանութեան համահաճապարար, որ և դատապարտվել է Հայոց Մայր եկեղեցու նվիրապետների կողմից։ Բայց միաժամանակ պետք է նշել, որ նրանք թերևս երբեմն անտեսում էին երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակը, և բավական անզիջում կեցվածք ընդունում եկեղեցական թեմերի ինքնուրույն գործունեութեան նկատմամբ։

Այս տեսանկյունով կարելի է մեկնաբանել նաև 10-րդ դարի սկզբին ստեղծված կացութիւնը, երբ Հայոց արևելից կաթողիկոսները պարզապէս ստիպված էին ձեռնադրութիւն ընդունել միայն իրենց ենթակա եպիսկոպոսներից, քանի որ նույն ժամանակներում աստանդական վիճակում էին հայտնվել նաև Ամենայն Հայոց Հայրապետները՝ Մայր Աթոռին սպառնացող քաղաքական արհավիրքների պատճառով։ Այդպէս էին Գևորգ Բ Գառնեցու, Մաշտոց Եղվարդեցու, Հովհաննէս Դրասխանակերտցու, Ատեփանոս Բ Ռշտունու, Թեոդորոս Ա Ռշտունու ժամանակներում²։ Իսկ Հովհաննէս Դրասխանակերտցի պատմաբան կաթողիկոսը իր «Պատմութիւն Յովհաննու Կաթողիկոսի» հայտնի աշխատութեան

¹ Ատեփանոս Օրբելյան, *Նշվ. աշխ.* էջ 240։

² Տեառն Ամանիայի Հայոց Կաթողիկոսի, Յաղազս ապստամբութեան տաճնն Աղուանից որ ընդ ժամանակս ժամանակս լեալ իցէ ձեռնադրութիւն արտաքոյ սուրբ Լուսավորչի աթոռոյն, «Արարատ», 1897, էջ 133։

³ Տես՝ Ռիւբաբյան Բ., *Հայոց արևելից եկեղեցին և մշակույթը, եր., 1998, էջ 165։*

մեջ տվել է հանգամանալից ու հավաստի նկարագրությունն այն ժամանակների վերաբերյալ, երբ աստանդական վիճակում հայտնված կաթողիկոսն ստիպված էր շրջագայել նաև Արցախ-Ուտիքյան հայաշխարհի և Անդրկուրյան հայկական գավառների մենաստաններում:

Թերևս նշված և տվյալ ժամանակների հետ առնչվող նաև մի շարք ուրիշ փաստարկներից պետք է նկատել, որ Հայոց եկեղեցու Արևելյան թևի կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակառակ ձեռնադրությունը բացատրվում է լոկ քաղաքական աննպաստ պայմաններով. աստանդական վիճակում հայտնված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության կողմից ձեռնադրություն ընդունելու անհնարինության և կամ, երբեմն մեծ դժվարությունների հետ կապված լինելով, բայց ոչ Հայոց եկեղեցուց անջատվելու միտումով: Իսկ եթե քննարկման նյութ դարձնենք Ատ. Օրբելյանի հիշյալ փաստի կապակցությամբ զրառումը. «Քանի որ այն ժամանակներում Հայոց կաթողիկոսները հեռացած էին իսմայելացիների ավազակային մշտական հարձակումների պատճառով, Դվինի Աթոռը թողել ու Հայոց թագավորների հետ շրջում էին այստեղ ու այնտեղ՝ երբեմն բնակվելով Վասպուրականի թագավոր Գագիկի մոտ, Վանա ծովի կղզում, որտեղ կային սուրբ Գրիգորի սեղանը, աթոռն ու գավազանը, երբեմն՝ Շիրակի գավառի Արգինայի վանքում այսպես տարուբերվելով, այլև վախճանվել էր Հայոց Թեոդորոս կաթողիկոսը, նրան հաջորդել Անանիա Մոկացին՝ երեք հարյուր իննսուներեք թվականին. այս Հակոբը հեռավորության պատճառով չէր կարողանում ամեն տարի գնալ Հայոց կաթողիկոսի մոտ՝ մեռն վերցնելու, ուստի հարկ եղավ մեռնը խնդրելու Աղվանքի կաթողիկոսից»¹: Բացատրելով օբյեկտիվ քաղաքական հանգամանքները, պատմագիրը, այնուամենայնիվ, չի արդարացնում այն և համարում է «մեծ մոլորություն ու անկանգնելի զլորում»²: Եվ անդրադառնալով Աղվանքի հոգևոր առաջնորդության կողմից Սյունիքի եպիսկոպոսի խնդրանքը անմիջապես իրագործելու, ինչպես նաև, հենց իրենց ձեռնադրության ընդունման հանգամանքին, պատմագիրը իրավացիորեն նշել է. «Աղվանքի արքեպիսկոպոսները հայոց կաթողիկոսներից էին ձեռնադրություն ստանում. բայց դրանից քիչ տարիներ առաջ ետ էին կանգնել՝ Գևորգ կաթողիկոսի վախճանից մինչև այս Անանիայի ժամանակները»³: Նույն Օրբելյանը, կարծես ինքն իրեն լրացնելու, թերևս նաև, ուղղելու մտայնությամբ, հետևյալն է գրել. «...երբ Գևորգ կաթողիկոսը վախճանվեց, մեր աշխարհին իսմայելացիների կողմից վրա հասած դառն ու տեսակ-տեսակ անցքերի պատճառով աղվանքիները չէին կարողանում հասնել հայոց հայրապետների մոտ, նույնպես և Աղվանքը անփութորեն անտեսվում էր հայոց կաթողիկոսների կողմից, քանի որ յուրաքանչյուր ոք միայն իր անձի համար էր հնարներ փնտրում՝ իսմայելական սրից ազատ մնալու համար: Ապա Հովհաննիս հետո Աղվանքի կաթողիկոս են ձեռնադրում նրա Սիմեոն անունով եղբորը, այնուհետև՝ Դավթին, ապա՝ Սահակին, ապա՝ հիշյալ Գակիկին: Եվ այսպես վաթսուներեք տարի տևեց նրանց ինքնագլուխ ու ինքնաձեռնադրական թերակատար օծումը»⁴: Ուրեմն պատմիչը քաղաքական փաստարկներով հիմնավորում է Աղվանքի կաթողիկոսների «ինքնաձեռնադրական թերակատար օծումը»: Միաժամանակ չարդարացնելով այն, սակայն չի համարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից երես դարձնելու կամ լրիվությամբ

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 240:

² Նույն տեղում:

³ Նույն տեղում, էջ 241:

⁴ Նույն տեղում, էջ 245:

անջատվելու միտում, որպիսին ներկայացված է Աբրահամ Ջամ.վարդապետի «Հայոց եկեղեցու պատմութիւն» աշխատության մեջ. «Իսկ Աղուանք մօտ 70 տարի արդէն դադարել էին Հայոց կաթողիկոսներից ձեռնադրութիւն ամենել... Արդ Անանիա կաթողիկոսը Գագիկ ու Աբաս թագաւորների յորդորներից քաջալերուած՝ վճռում է ս. Լուսաւորչի հօտից բաժանուած ու օտարացած ժողովրդին կրկին միացնել Հայոց եկեղեցու հետ և նրա նախնական միութիւնը անխախտ պահպանել»¹: Հետաքրքիր է, որ «օտարացած ժողովրդի» մասին է խոսքը և կամ ուրիշ ինչ փաստարկներ կան այդ «օտարանալու» վերաբերյալ: Երկիրը կարող է ենթարկվել քաղաքական մասնատման, օտարի տիրապետության, բայց ժողովուրդը «օտարանալ» ինքն իրենից թերևս անգամ տրամաբանական չէ, որովհետև այդ նույն ժողովուրդը մշտապես հավատարիմ է մնացել իր հավատքին, հետևաբար նաև իր արմատներին:

Այդպիսի հակասական տեսակետ զարմանալիորեն արտահայտել է նաև Մաղաքիա Օրմայանը, գրելով. «Շատոնց ծանոթ էր Աղվանից աթոռին հակամիտությունը, որ Հայոց հայրապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը խզել և ինքնագլուխ կաթողիկոս ըլլա և ոչ թե Հայոց աթոռին ներքև՝ իբրև լոկ արքեպիսկոպոսություն սեպուի»²: Հարցի ըննությունը պահպանված աղբյուրների հիման վրա, սակայն, երբեք այդպիսի լուծման չի հանգեցնում: Համեմայնդեալս, եթե երբեմն Աղվանից աթոռի կողմից դրսևորվել են որոշակի շեղումներ (դրանց մասին արդեն հիշատակվել են մեր կողմից-Ա. Բ.), ապա երբեք համընդհանուր ու նպատակային անջատողական միտումներ չեն եղել: Աղբյուրների հաղորդման համաձայն, ինքը՝ Հայոց Մայր Աթոռը երբեմն որոշ կաթողիկոսների ազդեցության տակ, կարծես դեպի քաղկեդոնականությունը թեքվելու, բայց ոչ լրիվությամբ ընկրկելու փորձության է ենթարկվել, որ համեմայնդեալս հիմք չի տալիս պնդելու, թե Հայոց եկեղեցին հակվել է դեպի քաղկեդոնականությունը: Նույն դրությունն էր նաև Հայոց արևելից եկեղեցու համար և դա հիմնավորել ու ներկայացնել, թե Աղվանից կաթողիկոսությունը միշտ էլ փորձում էր դուրս գալ Ամենայն Հայոց նվիրապետության ենթակայությունից, կարծում ենք, որ այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը: Հայոց արևելից եկեղեցին Հայոց եկեղեցական հաստատությունից անջատվելու վերաբերյալ ունեցած մտադրությունների վերաբերյալ որևէ արժանահավատ աղբյուր չի հանդիպել հավանաբար գոյություն էլ չունի: Ինքը՝ Մ. Օրմայանը, այդ տեսակետը արտահայտել է լոկ ընդհանուր երևույթների ազդեցության տակ, առանց վկայակոչելու որևէ հիմնավոր աղբյուր:

Չպետք է մոռանալ նաև մեկ այլ հանգամանք, որ եթե Հայոց արևելից կաթողիկոսությունը որևէ կերպ անջատողական ձգտում ունենար, ապա դրան նպաստող քաղաքական պայմանները թերևս առկա էին. նախ և առաջ երկրի քաղաքական մասնատվածության հետևանքով ստեղծված ինքնուրույն թագավորություններից էր Հայոց արևելից Համամ-Բագրատունու իշխանությունը, որ ինքնուրույն կաթողիկոսության հիմնավոր պատվարներից էր և որը, սակայն, պատմագրի վկայությամբ, երբևէ չի ընդունել Հայոց եկեղեցական հաստատությունից որևէ կերպ ինքնուրույնություն ունենալու տարբերակը:

Ասվածի վկայություններից պետք է ընդունել վերը նշված մեջբերումը՝ կապված Սամվել Եպիսկոպոսի ինքնուրույն ձեռնադրության հետ, որի դեմ ըմբոս-

¹ Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, կազմեց Աբր. Ջամ., Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 167:

² Օրմայան Մ., Ազգապատում, հ. Ա, մաս 9, Բեյրութ, 1959, էջ 1088:

տացել էին Աղվանից աշխարհիկ տերերը: Պակաս համոզիչ վկայություն չէ նաև հենց ինքնուրույն թագավորության հիմնադիր Չամաճ Բարեպաշտի վերաբերմունքը հիշյալ խնդրի առնչությամբ, երբ Չայոց արևելից իշխանի թախանձանքով Պետրոս Բ Գառնեցիին վերահաստատեց ինքնուրույն կաթողիկոս հռչակված Չովնանին: ԵՎ երկրորդ, ինչպես Ատ. Օրբելյանն է իրավացիորեն նշել. «Աղվանքն անփութորեն անտեսվում էր հայոց կաթողիկոսների կողմից, քանի որ յուրաքանչյուր ոք միայն իր անձի համար էր հնարներ փնտրում՝ խմայելական սրից ազատ մնալու համար»¹:

Իր տեսակետը կարծես հիմնավորելու միտումով, Մ.Օրմանյանը այնուհետև շարունակել է. «Չայաստանի շփոթ և ընկճյալ վիճակը և կաթողիկոսներուն տարտամ և թափառական աստանդականությունը և իրենց ազդեցության նըվազիլը նոր պատեհ ընծայեցին աղվաններուն՝ իրենց հնամենի քանքը վերսկսելու, և Սահակ Աղվանից կաթողիկոս նորեն ույծ տվալ այդ նպատակին: Որպեսզի ավելի զորավոր ընեն իր գործը իրեն օգնականներ ալ սկսավ որսալ և Չայաստանի հյուսիսային կողմերը իր ազդեցութեան ներքեւ առնել»²: Ակնհայտ է, որ «Չայաստանի հյուսիսային կողմերը» ասելով նա ի նկատի ուներ Սյունյաց թեմի առաջնորդ Չակոբի ձեռնադրությունը Աղվանից կաթողիկոսից, որի նկատմամբ, թեկուզ քննական մոտեցում է ունեցել նաև Սյունիքի պատմության շարահարողը, սակայն ճշմարտացիորեն ներկայացրել է նաև արդարացուցիչ հանգամանքներ պարունակող քաղաքական կացությունը: Չիշյալի կապակցությամբ շատ բնորոշ ու արտահայտիչ ձևակերպում է կատարել Բ.Ուլուբաբյանը, որ նշել է. «Այդ կաթողիկոսները բառացիորեն թափառական էին, զավառից զավառ էին փախչում, վաճառվածք և իրենք իսկ չգիտեին, թե որտեղ են գլուխ դնելու հաջորդ օրը... Այս դեպքում նրանց որտե՞ղ այցելեին այս Արցախի ու Սյունիքի ամբարտաճանցած առաջնորդները»³: Ինչ վերաբերում է Մ.Օրմանյանին, ապա, ինչպես նշեցինք, այս վերջին միտքը նա նորից շարադրել է՝ կրկին իր տեսակետը հիմնավորելու միտումով. «Մյուս կողմն այդ կողմի իշխանները, ամենքն ալ Բագրատունի սերունդե, չէին սիրեր անուղղակի կերպով Արծրունի իշխաններու ազդեցության ներքև ըլլալ, որոնց հովանավորության ենթարկյալ էին Ախթաճար նստող վերջին կաթողիկոսները»⁴: Բնականաբար իտքը վերաբերում է Չայոց արևելից իշխաններին, սակայն պարզ չէ, թե կոնկրետ ո՞ր աղբյուրն է հաղորդում Չայոց արևելից իշխանների ու Արծրունիների միջև գոյություն ունեցող որևէ հակասության մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց կողմից տեղի հոգևոր նվիրապետներին Ամենայն Չայոց Մայր Աթոռին հակադրելու միտումներին, ապա այստեղ փաստերը բոլորովին հակառակն են հաղորդում: Չայոց արևելից Չամաճ Բագրատունի իշխանի արարքը, կապված Ամենայն Չայոց Պետրոս Բ Գառնեցի կաթողիկոսին գերությունից ազատելուն, արժանի է միայն գովեստի ու մեծարման, վկայություն է Ամենայն Չայոց Չայրապետի նկատմամբ տածած անսահման նվիրվածության ու խոնարհումի: Իսկ Պետրոս Բ Գառնեցու հաջորդ և նույնպես աստանդական վիճակում հայտնված ու Չայոց արևելից կողմերում որոշ ժամանակ ապրած Չովնանես Դրասխանակերտցի պատ-

¹ Ստեփանոս Օրբելյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 245:

² Օրմանյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 1088:

³ Ուլուբաբյան Բ., *նշվ. աշխ.*, էջ 164:

⁴ Օրմանյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 431:

միջ-կաթողիկոսը որևէ ակնարկ անգամ չի կատարել հիշյալ երկրամասի աշխարհիկ տերերի կողմից հանդես բերած անբարյացակամ վերաբերմունքի մասին: «Եւ վասնզի զարացն գերչաց չար հենց սաստկապէս դեռևս մածեալ ունէր զաշխարհս մեր. խակս այնորիկ և ես ըստ տէրունեանն հրամանի հալածեալ շրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանս արևելեաց Աղուանից առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և առ թագաւորն նոցունց Ատրնեբսեհ, որ ըստ արևելից հիւսիսոյ Կովկասու. զի և նոքա ի ժողովրդենէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին: Եւ ի նոցանէն ոչ ինչ սակաւ ծախս ռոճկաց ըստ իւրաքանչիւրունն սակի կարգէր մեզ պարտապանաբար վճարելով զպետս ամենացունց»: Կարծում ենք հիշյալից դժվար չէ ենթադրել, որ Հայոց Հայրապետը անգամ իր գոհունակությունն է հայտնում Հայոց արևելյան աշխարհիկ տերերին, որոնք չէին խնայում իրենց միջոցները ներդնելու աստանդական. վիճակում հայտնված հոգևոր առաջնորդարանի կարիքների համար: Ինչ վերաբերում է Հայոց Աղվանից եկեղեցու հիշյալ շրջանում ունեցած անջատական ձգտումներին, ապա դրանց փաստացի առկայության պայմաններում անհնար էր, որ պատմիչ կաթողիկոսը որևէ ակնարկ չկատարեր այդ մասին:

Հիշյալ տեսակետը հիմնավորող վկայություն, բարեբախտաբար, հանդիպում ենք նաև հենց քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայոց Մայր Աթոռ առաջնորդած Ամանիա Մոկացու մոտ. «Իսկ մենք՝ վասնզի ոչ էր ըստ հրամանի աստուծոյ և ոչ ունէր ձեռնադրութիւն ի մէնջ՝ ոչ ընկալաց զնա և ոչ հրաման տուաք ուրուք յիշխանաց ընդունել: զնա: Իսկ զնախնեացն բարեմտութիւն և զհարցն դաւանութիւն, որ կայր յԱղուանից Պատմութեանն, զիտելով իշխանացն Աղուանից, որ լիեալ էր առ նախնեօք ընդ այլ սրբոյ Լուսաւորչին աթո- (Բ)ռակալաց, ոչ ընկալան զնա»²: Իսկ ինչ վերաբերում է Հայոց Արևելյան աշխարհիկ տերերի ու Արծրունիների միջև գոյություն ունեցած հակակրանքին. կամ հակասությանը, ապա ժամանակակից պատմիչներն այն հաստատող որևէ ակնարկ անգամ չեն կատարել, դեռ ավելին. Արծրունիների տան պատմիչ Թովմա Արծրունին հիացմունքով ու գովեստով է նկարագրել Հայոց արևելից իշխանների մղած հերոսական պայքարը արաբների դեմ³:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ 9-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած քաղաքական համագամքների թելադրանքով թուլացել էին կապերը մի կողմից՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, մյուս կողմից՝ ծայրամասային թեմերի միջև: Արդյունքում, ծայրամասային որոշ թեմեր, այդ թվում Հայոց արևելից կողմանց կամ Աղվանից և Սյունյաց թեմերը ձեռք էին բերել որոշակի ինքնուրույնություն, որը սակայն երբեք չի հասցրել ամբողջական մեկուսացման կամ անջատման: 10-րդ դարում, կապված Բագրատունյաց հայկական թագավորական իշխանության հզորացման հետ, վերստին կանոնակարգվեց Հայոց Մայր Աթոռ գործունեությունը:

¹ *Յովհաննու կաթողիկոսի Դրասխանակերտցիոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1996, էջ 220:*

² *Ամանիա Մոկացի, Նշվ. աշխ., էջ 133:*

³ *Թովման Արծրունի և Ամանուն, Պատմություն Արծրունյաց տան, Եր., 1985, էջ 278-279:*